Aquinói Szent Tamás

A világ örökkévalósága

A katolikus hittel összhangban feltételezvén, hogy a világ időbeli fennállásának volt kezdete, egyesek fölvetették azt a problémát, hogy vajon létezhetett volna-e a világ öröktől fogva. Ahhoz, hogy erre a kérdésre igaz választ adjunk, először is külön kell választanunk azt, amiben ellenfeleinkkel egyetértünk, és azt, amiben nem értünk egyet. Ha ugyanis azt gondoljuk, hogy Istenen kívül oly módon létezhetett valami örökké, mintha léteznék olyasvalami, amit nem is Isten teremtett, akkor ez nem pusztán a hit szerint szörnyűséges tévedés, hanem a filozófusok szerint is, akik vallják és érvekkel is alátámasztják azt, hogy mindaz, ami van, csakis akkor létezhet (bármiféleképpen létezzék is), ha okozata annak, aki a leginkább és a legigazabb módon létezik. Ha azonban úgy gondoljuk, hogy valamely dolog örökké létezett, ám – mindannak tekintetében, ami benne van – Isten okozata volt, akkor meg kell vizsgálnunk, hogy ez vajon lehetséges-e. [1]

A fordítás alapjául a következő kiadás szolgált: Sancti Thomae de Aquino, *De aeternitate mundi*, in: *Opera Omnia*, Tomus XLIII, cura et studio Fratrum Praedicatorum, Roma, 1976. A fordítást az eredetivel egybevetette: Kovács Zsolt és Visi Tamás.

[1] Vö. Bonaventura, *Commentaria in quatuor libros Sententiarum* II, dist. 1., pars 1., art. 1., q. 2: „Azt állítani, hogy a világ örökkévaló vagy örökkévalóan teremtett, és egyúttal azt is állítani, hogy minden dolog semmiből keletkezett, tökéletesen ellentétes az igazsággal és az értelemmel, (...) éspedig annyira ellentétes, hogy egyetlen, bármely csekély értelmű filozófusról sem hiszem, hogy valaha is ezt állította volna." (Geréby György fordítása). Johannes Peckham, *Utrum mundus potuit fieri ab aeterno*, Responsio: „Azt állítom tehát, hogy a világ semmiféleképpen nem lehetett örökkévaló vagy határtalan az időben. Azokat, akik azt gondolták, hogy a világ és Isten egyként örökkévalóak, hamis alapelv vezérelte: vagy az, hogy úgy hitték, a világ híján Istennek nem lenne dolga, vagy az, hogy úgy képzelték, az idő megelőzte a világot, vagy pedig azért, mert úgy hitték, hogy Isten pusztán az akarata megváltozásával hozhatna létre valami új dolgot (...)".(in: *Medieval Latin Texts on the Eternity of the World*, ed. by Richard C. Dales and Omar Argerami, E. J. Brill, 1991, 83.o.). Guillelmus de Bagliona, *De aeternitae mundi*: „Nem pusztán az bizonyítható, hogy a világ nem örökkévaló, hanem az is, hogy nem lehetett az." (in: I. Brady, „The Questions of Master William of Baglione, O.F.M., De aeternitate mundi," *Antonianum* 47 (1972), 370.o.)

Ha mármost azt állítjuk, hogy ez lehetetlen, akkor vagy azért mondjuk ezt, mert Isten nem hozhatott létre olyasmit, ami örökké létezett, vagy pedig azért, mert – habár Isten létrehozhatta volna – mégsem jöhetett létre. Az állítás első részében (abban tudniillik, hogy Isten létrehozhatott olyasmit, ami örökké létezett) mindenki egyetért, tekintettel Isten végtelen hatóképességére. Az marad ennélfogva hátra, hogy megvizsgáljuk, vajon lehetséges-e, hogy létrejöjjön olyasvalami, ami örökké létezett.

Ha pedig azt válaszoljuk erre, hogy ez nem lehetséges, akkor ezt csakis kétféle módon, ill. kétféle igazságfeltétel fennállása folytán gondolhatjuk így: vagy azért, mert nincs jelen a passzív képesség, vagy pedig azért, mert fogalmi ellentmondás áll fenn. Az első módnak megfelelően mondhatnánk azt (még mielőtt létrehozták volna az angyalt), hogy 'az angyal nem jöhet létre', minthogy létét megelőzően nem létezik semmiféle passzív képesség, hiszen nem a már meglévő anyagból hozták létre. Isten mindazonáltal képes volt létrehozni az angyalt, s azt is képes volt megtenni, hogy az angyal létrejöjjön, mivel létrehozta, és az angyal létrejött. Ha tehát így értjük a dolgot, a hit alapján minden megszorítás nélkül el kell ismernünk, hogy az okozat nem létezhet örökké, az ellenkező feltevés ugyanis azonos lenne azzal, hogy a passzív képesség örökké létezett, ami eretnek állítás. Mindazonáltal ebből nem következik az, hogy Isten ne tehetné meg, hogy létezzék valamely örökkévaló dolog.

A második módon fogalmi ellentmondás folytán mondjuk azt, hogy valami nem jöhet létre, mint ahogyan nem lehetséges, hogy az állítás és a tagadás egyidejűleg igaz legyen. Ugyan némelyek szerint ez utóbbit Isten megtehetné (míg mások azt mondják, hogy ezt még Isten sem tehetné meg, mert ez semmi), mindazonáltal nyilvánvaló, hogy Isten nem képes megtenni, hogy az állítás és a tagadás egyidejűleg igaz legyen, mivel ennek állítása önmagát cáfolja. Ha azonban mégis azt állítjuk, hogy Isten képes megtenni az efféle dolgokat, ez az állítás nem eretnek, habár – úgy hiszem – hamis, mint ahogyan az a kijelentés, hogy 'a múlt nem létezett', ellentmondást foglal magában. Ezért írja Ágoston a *Faustus ellen* című művében a következőt: „az, aki azt mondja, hogy 'ha Isten mindenható, akkor tegye meg azt, hogy ne lettek légyen azok a dolgok, amelyeket létrehozott; nos, az nem veszi észre, hogy ez nem más, mint azt mondani, hogy 'ha Isten mindenható, akkor tegye meg azt, hogy az igaz dolgok éppen igazságuknál fogva hamisak legyenek'."[2] S mégis, egyes tekintélyes férfiak

[2] A. Augustinus, *Contra Faustum* XXVI, c. 5 (Patrologia Latina, 42, 481).

jámboran azt állították, hogy Isten képes megtenni azt, hogy ne legyen a múlt, s ez nem találtatott eretnekségnek.[3]

Azt kell szemügyre vennünk tehát, hogy vajon van-e fogalmi ellentmondás abban, hogy valamely dolog Isten által teremtetett, s mindazonáltal örökké létezett. Bármi legyen is azonban ezzel kapcsolatban az igazság, nem lesz eretnekség azt állítani, hogy Isten megteheti, hogy valamely általa teremtett dolog öröktől fogva létezzék. Ugyanakkor azt hiszem, hogy ha fogalmi ellentmondás volna benne, akkor hamis lenne, ha viszont nem tartalmaz fogalmi ellentmondást, akkor nem pusztán nem hamis, hanem nem is lehetetlen, s tévedés volna, ha mást állítanánk. Minthogy Isten mindenhatóságához hozzátartozik, hogy minden fogalmat és képességet meghalad, az, aki azt állítja, hogy el lehet gondolni a teremtmények körében olyasvalamit, amit Isten nem képes létrehozni, kifejezetten megkérdőjelezi Isten mindenhatóságát, s ezzel szemben a bűnök – amelyek, mint olyanok, nincsenek – nem képeznek ellenpéldát. A teljes kérdés abban áll tehát, hogy vajon az, hogy valamely dolgot Isten teremtett teljes szubsztanciája szerint és az, hogy ezen dolog időbeli fennállásának nincs kezdete, ellentmondanak-e egymásnak, vagy sem.

Azt, hogy ezek nem mondanak ellent egymásnak, a következőképpen bizonyítjuk. Ha ellentmondanak, az csakis a következő két dolog külön-külön való vagy együttes fennállása folytán lehetséges: vagy azért, mert szükségszerű, hogy a cselekvő ok időben megelőzze az okozatát, vagy azért, mert szükségszerű, hogy a nem-lét időben megelőzze a létezést (ezért is mondjuk azt, hogy az, amit Isten teremtett, a semmiből jött létre).[4]

Elsőként azt bizonyítom, hogy a cselekvő ok, ti. Isten (ha ez megfelel az akaratának), nem szükségszerű, hogy időben megelőzze az okozatát. Mindenekelőtt a következőképpen: egyetlen olyan ok sem előzi meg szükségképpen időben az okozatát, amely ezt az okozatot egyetlen pillanatban hozza létre; Isten azonban olyan ok, amely okozatát nem mozgás révén, hanem egyetlen pillanatban hozza létre; nem szükségszerű tehát, hogy Isten időben megelőzze okozatát. Az első premissza – indukció révén – nyilvánvaló minden egyetlen pillanatban történő változás esetében (mint amilyen a megvilág(os)ítás és az ehhez hasonló dolgok), mindazonáltal bizonyítható észérvek segítségével is, méghozzá a következőképpen.

[3] Az isteni hatóképesség effajta kiterjesztésével kapcsolatos vita történetéhez ld.: William J. Courtenay: „John of Mirecourt and Gregory of Rimini on Whether God Can Undo the Past", *Recherches de Théologie ancienne et médiévale*, XXXIX (1972), 224–256.; XL (1973), 147–174.

[4] Vö. Bonaventura, *Commentaria in quatuor libros Sententiarum* II, dist. 1, art. 1, q. 2; *Breviloquium*, II, cap. 1.

Bármely pillanatra tegyük is tehát az okozatát pillanatszerűen létrehozó ok létezését, ugyanakkorra tehetjük tevékenysége megvalósulását is, ahogyan ez valamennyi keletkező dolog esetében nyilvánvaló (mivel amint elkezd létezni a tűz, már melegít is). Az egyetlen pillanatban történő cselekvés esetében azonban egyidejű, sőt azonos a cselekvés kezdete és megvalósulása, miként minden oszthatatlan dolog esetében.[5] Bármely pillanatban hozza is létre a cselekvő dolog az okozatát, erre a pillanatra tehetjük cselekvése megvalósulását is. E cselekvés megvalósulása viszont egyidejű magával a létrehozott dologgal; tehát nem tartalmaz fogalmi ellentmondást az a feltevés, hogy az okozatát egyetlen pillanatban létrehozó ok időben nem előzi meg azt. Az ellentmondás azoknak az okoknak az esetében áll fenn, amelyek mozgás révén hozzák létre az okozataikat, hiszen szükségszerű, hogy a mozgás kezdete megelőzze a végét. S minthogy az emberek hozzászoktak ahhoz, hogy olyan tevékenységeket tartsanak szem előtt, amelyek mozgás révén valósulnak meg, nem fogják föl egykönnyen, ha valamely cselekvő ok nem előzi meg időben az okozatát. S ezért van az, hogy kevés tapasztalat birtokában és csak kevés dolgot tekintetbe véve nyilatkoznak.[6]

Ezzel az érvvel nem szegezhető szembe az, hogy Isten olyan cselekvő, amely akarata révén cselekszik, mivel az akarat esetében sem szükségszerű, hogy időben megelőzze az okozatát. Az akaratuk révén cselekvő lények esetében is csak akkor előzi meg, ha azok megfontolást követően cselekszenek, amit azonban Istennél nem engedhetünk meg.

Továbbá: az az ok, amely a dolog teljes szubsztanciáját hozza létre, nem kevésbé hatékony ezen tevékenység során, mint az, amely formát hoz létre; sőt, sokkal hatékonyabb, mivel nem az anyag potencialitásából hozza létre a dolgot, ahogyan azt a forma létrehozója teszi. Az a cselekvő viszont, amely pusztán a formát hozza létre, képes megtenni azt, hogy az általa létrehozott forma bármikor egyidejűleg létezzék vele, amint az a fényt árasztó Nap esetében is nyilvánvaló. Sokkal inkább képes ennélfogva Isten megtenni azt (aki a dolog teljes szubsztanciáját létrehozza), hogy az okozata bármikor egyidejűleg létezzék vele.

Továbbá: ha valamely ok olyan, hogy ugyanabban a pillanatban, amikor feltesszük, hogy létezik, a belőle származó okozat létezését nem tételezhetjük fel, akkor ez csakis azért lehetséges, mert ez az ok híján van valaminek, hiszen a teljes ok és az okozata mindig egyidejűleg léteznek.[7] Isten azonban soha nem volt híján semminek, feltehető tehát, hogy az

[5] Vö. Arisztotelész, *Fizika*, VIII, 2 (251b 21 és 25).

[6] Vö. Arisztotelész, *De generatione et corruptione* I, 3 (316a 8-10).

[7] Vö. Arisztotelész, *Metafizika*, V, 3 (1014a 20-25).

okozata egyidejűleg létezzék vele, s ennélfogva nem szükségszerű, hogy időben megelőzze ezen okozatot.

Továbbá: az akaratlagos cselekvő akarata semmivel sem csökkenti a cselekvő erejét, s kiváltképpen így van ez Isten esetében. Mindazok azonban, akik Arisztotelész ellen érvelnek (ő azt bizonyítja, hogy az Istentől származó dolgok örökké voltak, mégpedig úgy, hogy az, ami mindig ugyanolyan, természeténél fogva mindig ugyanolyat hoz létre[8]), azt állítják, hogy Arisztotelész következtetése akkor volna helytálló, ha Isten nem akarattal cselekednék.[9] S habár Istenről azt gondoljuk, hogy akarattal cselekszik, mindazonáltal – a fentiek alapján – mégiscsak megteheti, hogy az okozata soha ne legyen nem-létező.

S így nyilvánvaló, hogy nem tartalmaz fogalmi ellentmondást az az állítás, mely szerint a cselekvő nem előzi meg időben az okozatát, minthogy azon dolgok esetében, amelyeknél fogalmi ellentmondás áll fenn, Isten nem teheti meg, hogy létrejöjjenek.

Az marad hátra, hogy lássuk, vajon fogalmi ellentmondás-e az, hogy valami létrehozott dolog soha nem volt nem-létező; szükségszerűnek látszik ugyanis, hogy a nem-lét időben megelőzze ezt a dolgot, ha egyszer azt állítjuk, hogy a semmiből jött létre. Az azonban, hogy ez nem tartalmaz ellentmondást, kiderül abból, amit Anzelm mond a „Monologion" nyolcadik fejezetében, midőn kifejti, milyen értelemben beszélünk arról, hogy a teremtmény a semmiből jött létre. „A harmadik értelmezés – amellyel azt állítjuk, hogy a semmiből keletkezik valami – az, amikor úgy értjük a dolgot, hogy valami létrejött ugyan, de nincs olyan valami, amiből létrejött. Úgy tűnik, hasonló jelentésben szólunk, amikor egy ok nélkül búsuló emberről azt mondjuk, hogy 'semmiért búsul'. Ha eszerint a jelentés szerint értjük a fentebbi következtetést, hogy tudniillik a legfőbb Létezőn kívül minden létezőt ő teremtett a semmiből, vagyis a nem-valamiből, akkor (...) ebből a következtetésből semminemű következetlenség nem adódik."[10] Ebből a fejtegetésből nyilvánvaló, hogy azt, ami létrejött, nem rendelhetjük hozzá a semmihez, mintha annak, ami létrejött, először semminek kellett volna lennie, utána pedig valaminek.

Ám tegyük fel, hogy az imént említett – a semmihez történő – hozzárendelést fenntartjuk, méghozzá oly módon, hogy „a teremtmény a semmiből jött létre" azt jelenti, hogy

[8] Vö. Arisztotelész, *De generatione et corruptione* II, cap. 10 (336a 27-28).

[9] Így például Philippus Cancellarius, Hugo a S. Charo, Odo Rigaldus, Richardus Rufus, de *De potentia* c. korábbi művében maga Tamás is (quaestio 3, art. 17 ad 6).

[10] Vö.: Canterbury Szent Anzelm, *Monologion-Proslogion*, MTA Filozófiai Intézetének kiadása, Budapest, 1991, 41.o., ford. Dér Katalin.

a teremtmény a semmi után jött létre (az ‘után’ szócska ebben az esetben abszolút hozzárendelést jelent). A hozzárendelés azonban többféle, ti. időtartam szerinti és természet szerinti is lehet; ha tehát az általános és univerzális nem időben előzi meg a sajátost és partikulárist, akkor ahhoz, hogy azt állíthassuk: ‘a teremtmény a semmi után van’, nem szükségszerű, hogy a teremtmény az időtartam tekintetében legyen először semmi, azután pedig valami, hanem elegendő, ha a természet szerint először semmi, azután pedig létezik. Előbb van meg ugyanis minden egyes dologban a természet szerint az, ami önmagában megilleti, mint az, amit valami mástól kap; márpedig a létezést a teremtmény csakis valami mástól kapja: ha magára marad, s önmagában szemléljük, akkor a teremtmény semmi. A természet szerint ennélfogva előbbi számára a semmi, mint a létezés. S nem szükséges, hogy azért, mert a semmi az időtartam szerint nem előzi meg a létezést, a teremtmény egyidejűleg legyen semmi és létező, nem azt tartjuk ugyanis, hogy ha a teremtmény örökké létezett, akkor van olyan idő, amikor semmi, hanem azt, hogy olyan a teremtmény természete, hogy ha magára maradna, akkor semmi sem lenne, – mint ahogyan ha azt mondanánk, hogy a levegőt örökké megvilágította a nap, akkor azt kellene állítanunk, hogy a levegőt a nap tette fényessé. S minthogy mindaz, ami létrejön, *inkontingens* dologból jön létre (azaz olyasvalamiből, ami nem létezhet egyidejűleg azzal a dologgal, amely létrejön), ezért azt kell mondanunk, hogy a levegő a nem-fényesből vagy sötétből lett fényes; ám nem úgy, hogy valaha is nem-fényes vagy sötét lett volna, hanem azért, mert ilyen lenne, ha a nap nem világítaná meg. S ez még nyilvánvalóbb azoknak a csillagoknak és bolygóknak az esetében, amelyeket mindig megvilágít a nap.

Nyilvánvaló ennélfogva, hogy abban az állításban, mely szerint van olyan dolog, amelyet Isten teremtett s amely mindig létezett, semmiféle fogalmi ellentmondás nincsen. Ha volna ilyen ellentmondás, akkor azt Ágoston bizonyára észrevette volna, minthogy ez volna a leghatékonyabb módja a világ örökkévalósága cáfolatának; márpedig *Az Isten országa* című művének tizenegyedik és tizenkettedik könyvében több érv segítségével is támadja a világ örökkévalóságát[11], a cáfolat említett módját azonban teljességgel figyelmen kívül hagyja. Sőt, úgy tűnik, azt sugallja, hogy nincs itt semmiféle fogalmi ellentmondás, s ezért mondja azt *Az Isten országa* tizedik könyvének harmincegyedik fejezetében (amikor a platonikusokról beszél), hogy: „ Úgy találták ezt értelmezhetőnek, hogy nem az idő, hanem az alárendeltség

[11] Vö. Augustinus, *De civitate Dei*, XI, c. 4-5 (Patrologia Latina 41, 319-321; Corpus Christianorum Series Latina 48, 323-326); XII, c. 15 (Patrologia Latina 41, 363-365; Corpus Christianorum Series Latina 48, 370-372).

kezdetéről van szó. Mint ahogyan, mondják, ha egy láb öröktől fogva állandóan a porban lenne, mindig ott lenne a nyoma is, és senki sem kételkednék abban, hogy a nyomot valakinek a lépése okozta; s egyik sem lenne korábban a másiknál, habár egyiket a másik hozta volna létre. S ekként, folytatják, a világ és a benne lévő teremtett istenek örökké voltak, minthogy örökké volt az, aki teremtette őket; s mégis teremtmények voltak."[12] És egyszer sem állítja azt, hogy ez értelemmel felfoghatatlan, hanem másféleképpen jár el ellenük. A tizenegyedik könyv negyedik fejezetében továbbá azt mondja: „ Azok, akik elismerik, hogy a világot Isten hozta létre, bizony mondanak valamit akkor, amikor úgy vélik, hogy a világnak nem időben, hanem csak teremtettségét illetően volt kezdete, méghozzá úgy, hogy valami alig érthető módon mindig teremtve volt"[13] és a többi. Annak az okát azonban, hogy miért van az, hogy ez alig érthető, már érintettük az első érv során.

Azon is csodálkozom, hogy a legnemesebb filozófusok nem figyeltek fel az említett ellentmondásra. Azt mondja ugyanis Ágoston ugyanezen könyv ötödik fejezetében (amikor azokkal szemben érvel, akiket az iménti idézetben említettünk), hogy: „azokkal vitatkozunk itt, akik Istent - velünk egyetértésben - mindazon testtel bíró természeti dolgok teremtőjének gondolják, amelyek nem azonosak vele"; róluk azt írja később, hogy „ezek a filozófusok felülmúlták a többit nemességük és autoritásuk tekintetében."[14] S ugyanez nyilvánvaló annak számára is, aki figyelmesen szemügyre veszi a világ örökkévalóságát állítók kijelentéseit, minthogy ezek - annak ellenére, hogy a világot álláspontjuk szerint Isten teremtette - nem látnak fogalmi ellentmondást elméletükben. Na persze egyedül azok számítanak embernek, akik különösen éles elméjükkel észreveszik ezt az ellentmondást, és természetesen a bölcsesség is velük kezdődik.[15]

Ám minthogy úgy tűnik, hogy egyes tekintélyes szerzők az ő álláspontjuk mellett vannak, meg kell mutatnunk, hogy az említett szerzők gyenge támaszt nyújtanak számukra. Johannes Damascenus például azt mondja az első könyv nyolcadik fejezetében, hogy „annak, ami nemlétezőből tétetik létezővé, nem olyan a természete, hogy ugyanoly módon örökkévaló

[12] Vö. Augustinus, *De civitate Dei*, X, c. 31 (Patrologia Latina 41, 311; Corpus Christianorum Series Latina 47, 309).

[13] Vö. Augustinus, *De civitate Dei*, XI, c. 4 (Patrologia Latina 41, 319; Corpus Christianorum Series Latina 48, 324).

[14] Vö. Augustinus, *De civitate Dei*, XI, c. 5 (Patrologia Latina 41, 319-320; Corpus Christianorum Series Latina 48, 325).

[15] Vö. Jób könyve, XII, 2.

lehetne, mint az, ami kezdet nélkül örökkévalóan létezik."[16] Hugo de Sancto Victore is azt mondja a *De sacramentis* című könyvének elején, hogy „nem létezhetett olyasmi, ami a mindenhatóság kimondhatatlan erejével azonos módon örökkévaló, s rajta kívül álló lett volna, segítvén őt a teremtésben."[17]

Mindannak az értelmét mármost, amit ezek és más hasonló tekintélyes szerzők mondanak, megvilágítja Boëthius *A filozófia vigasztalása* utolsó könyvében, amikor azt írja, hogy „ezért aztán azok, akik hallván, hogy Platón szerint ennek a világnak se időbeli kezdete nem volt, se időbeli vége nem lesz, úgy gondolják, hogy ezek szerint a teremtett világ teremtőjével egyetemben örök - bizony nem jól gondolják ezt. Mert más dolog egy határtalan életen át létezni, mint ahogy ezt a világ teszi Platón szerint, s megint más dolog a határtalan életet egészében mint jelent felölelni - ami kétségtelenül az isteni értelem sajátja."[18] Nyilvánvaló ebből, hogy az az ellenvetés sem megalapozott, amit némelyek tesznek,[19] hogy tudniillik a teremtmény az időtartam tekintetében egyenlő lenne Istennel.

S az, amit ezen a módon állítunk, hogy tudniillik valamely dolog semmilyen módon nem lehet úgy örökkévaló, ahogyan Isten az, nyilvánvaló abból, amit Ágoston mond *Az Isten országa* tizenkettedik könyvének tizenötödik fejezetében: „Minthogy az idő változással jár, nem lehet oly módon örökkévaló, mint a változhatatlan örökkévalóság. S ezért van az, hogy habár az angyalok halhatatlansága nem változik az idő folyamán (nem múlt idejű, mintha már nem volna, s nem is jövő idejű, mintha még nem lenne), mindazonáltal mozgásuk révén, amellyel az időben haladnak, a jövőjük múlttá változik; nem lehetnek ezért ugyanolyan módon örökkévalóak, mint a Teremtő, akiről nem mondhatjuk azt, hogy olyan mozgás lett volna benne, ami már nincs, vagy olyan lesz majd benne, ami még nincsen."[20] Hasonlóképpen azt állítja *A teremtés könyvéhez* írott kommentárjának nyolcadik könyvében, hogy „mivel a Szentháromság természete teljességgel változhatatlan, oly módon örökkévaló, hogy vele semmi sem lehet azonos módon örökkévaló."[21] Hasonló szavakat használ a *Vallomások* tizenegyedik könyvében is.[22]

---

[16] Vö. Johannes Damascenus, *De fide orthodoxa*, I, 8 (Patrologia Graeca, 94, 814 B).

[17] Vö. Hugo de Sancto Victore, *De sacramentis*, I, 1 (Patrologia Latina, 176, 187 B).

[18] Boethius, *A filozófia vigasztalása*, ford. Hegyi György, Budapest, Európa, 1979, 143-144.o.

[19] Pl. Odo Rigaldus, *Super Sent* II, dist. 1.

[20] Vö. Augustinus, *De civitate Dei*, XII, c. 15 (Patrologia Latina 41, 311; Corpus Christianorum Series Latina 47, 309).

[21] A. Augustinus, *De Genesi ad litteram*, VIII, 23 (Patrologia Latina 34, 389).

[22] A. Augustinus, *Vallomások*, XI. könyv, 30. fejezet.

Olyan érveket sorakoztatnak fel továbbá, amiket a filozófusok is érintettek s meg is oldottak, amelyek között felettébb súlyos az, amely a lelkek végtelen számával kapcsolatos: ha ugyanis a világ örökké létezett, akkor szükségképpen végtelen sok léleknek kell lennie. Ez az érv azonban nem az általunk vizsgált problémára irányul. Isten ugyanis megteremthette emberek és lelkek nélkül is a világot, s teremthetett embereket éppen akkor, amikor teremtett, még ha az egész világot örökkévalónak teremtette is, s ebben az esetben nem maradnának fenn végtelen számban lelkek a testek pusztulását követően. Ezenkívül azt sem bizonyítottuk még eddig, hogy Isten ne tudna létrehozni végtelen számú aktuálisan létező dolgot.

Vannak olyan további érvek, amelyek megválaszolásától most eltekintek: részint azért, mert már másutt megválaszoltam őket, [23] részint pedig azért, mert ezek között olyan gyengék is találhatóak, hogy ez a gyengeség éppenséggel az ellentétes álláspont valószínűségét fokozza.

(Borbély Gábor fordítása)

[23] Vö. *Super Sent*. II, dist. 1, q. 1, art. 5; *Summa contra gentiles*, II, cap. 38; *De potentia*, q. 3, art. 14 és 17; *Summa theologiae*, I, q. 46, art. 1 és 2; *Quodl*. III, art. 31; *Quodl*. XII, art 7.